

mie en religie wordt echter niet waargemaakt. Prij is heel kritisch over de economische wetenschap, maar blijft daarbij steken in generaliserende platitudes over de natuurwetenschappelijke benadering die hij afzet tegen de door hem bepleite hermeneutische aanpak die hij veel vruchtbaarder acht. Analytisch voegt hij helaas niets toe aan de inzichten over de diepe wereldwijde economische crisis van 2008 en daarna. Zijn suggesties voor oplossingen zijn sympathiek (o.a. verbindend leiderschap, maatschappelijk verantwoord ondernemen, aansluiting bij de praktische kennis van werknemers), maar gaan te veel voorbij aan de hardheid van het geglobaliseerde economisch bestel. Het mag waar zijn, dat het dubieus is om uit te gaan van economische ‘wetten’ alsof het natuurwetten zijn, dat neemt niet weg dat het hedendaagse kapitalisme zich aan de deelnemers nog steeds voor-doet als het ‘stahlhartes Gehäuse’ zoals Max Weber onnavolgbaar indringend beschreef in zijn ‘Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus’. Daaraan ontsnap je niet met goede bedoelingen en mensvriendelijke ondernemers.

Dit gezegd zijnde verdient het boek toch lof voor zijn breedte en originaliteit.

Ton Kee
(Groningen)

Gelderloos, Jacobine (2018), *Sporen van God in het dorp: Nieuwe perspectieven voor kerken op het platteland*, Utrecht: Boekencentrum, pp. 174, ISBN 9789023952183, € 14,99.

Op het Nederlandse platteland staan zeer oude, cultuurhistorisch waardevolle kerkgebouwen. Eenieder die wel eens van de snelweg afbuigt en de landelijke wegen en weggetjes neemt, zal verrast zijn over de mooie ligging in het dorpsbeeld. Aan deze kerken en hun geloofsgemeenschappen heeft Jacobine Gelderloos haar proefschrift gewijd. Het oorspronkelijk in het Engels geschreven proefschrift wordt hier in de Nederlandstalige publieksversie besproken. Het is te waarderen dat de auteur in dit vlot geschreven werk een breder publiek zoekt – en al heeft gevonden – voor haar werk, maar de indruk is dat het daardoor aan wetenschappelijk karakter heeft ingeboet. Verder valt al aan de titel op (*Sporen van God*) dat dit werk een theologische insteek heeft. Toch zit er voor (godsdienst) sociologen voldoende materiaal in om over door te denken. Tegelijk moet gezegd worden dat het sociologische noch het theologische in het voorliggende werk voldoende is uitgewerkt om deze publicatie van harte aan te bevelen.

Het uitgangspunt van de auteur is dat plattelandskerken het moeilijk hebben, door de trek naar de stad, door ontkerkelijkheid, de noodzaak van samenwerking en schaalvergroting. Ondanks de versmalling van het kerkelijk leven ziet ze wel levendige gemeenten die proberen er wat van te maken. Die tekenen wil ze onderzoeken en theologisch waarderen, en zo *Sporen van God* ontdekken. Nu is dat een begrip waarbij vooral gedacht wordt aan de werken van de theoloog Eric Borgman, die hier een heel onderzoeksprogramma over

bestiert, maar hij is niet opgenomen in de literatuursuggesties (literatuurverwijzingen ontbreken in het boek). Twee protestantse gemeenten staan in de focus van het boek: de Woldkerken, in een gebied ten oosten van Groningen en de PKN in Asten-Someren, Noord-Brabant. Typerend is dat beide in de protestantse diaspora liggen: Groningen vanwege de historisch sterke socialistische stromingen, Noord-Brabant vanwege de katholieke omgeving. Er zijn overeenkomsten en verschillen en die komen in elk hoofdstuk met casusbeschrijvingen aan bod.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de maatschappelijke positie van de kerk in historisch opzicht. Dit is eerlijk gezegd een wat slordige beschrijving van de religiegeschiedenis, waarbij het werk van Van Eijnatten en Van Lieburg behulpzaam had kunnen zijn. Zo beschrijft Gelderloos dat de kerk voor 1800 een publieke taak had als veredeld buurthuis, waarbij ze daarna verder gaat over de verzuiling. De tussenliggende eeuw wordt zo erg eenvoudig overgeslagen. Ook heeft ze een verkeerd beeld van *civil religion*. Dat is niet, zoals ze meent, een uiting van nationale rouw bij bekende Nederlanders of de rol van de kerk bij ingrijpende nationale gebeurtenissen, maar het toedichten van religieuze eigenschappen aan publieke instituties, inclusief de vastliggende rituelen en teksten daaromheen. Ook de drie niveaus van secularisatie hadden in dit hoofdstuk een structurende rol kunnen spelen. In het tweede deel van dit hoofdstuk beschrijft ze informatief hoe de rol van het platteland is veranderd en wat dat betekent voor de rol van de kerken. Terecht zegt ze dat er religieus analfabetisme is, maar aan de kant van de kerken eveneens religieuze verlegenheid om zich uit te spreken.

In de volgende hoofdstukken laat de auteur zien hoe kerken door een contextuele benadering, de kerk in het geheel van de dorpsamenleving en de verbanden rondom het dorp, een nieuwe rol kunnen vinden. Door het trefwoord 'leefbaarheid' wil ze ten eerste aantonen dat het christelijk geloof en de gemeenschap te verbinden zijn. Door te kijken naar leefbaarheid kan de kerk zich weer richten op de vragen van de mensen. Daarvoor dient de kerk zich ten tweede te realiseren dat er verschillende vormen van verbondenheid kunnen zijn die ook theologisch te waarderen zijn. Ze focust daarbij op mensen en activiteiten: mensen kunnen intensief of minder intensief betrokken zijn bij de kerk en de boodschap en meer of minder intensief aan activiteiten door de kerk georganiseerd deelnemen. Ten derde komen zo nieuwe vormen van samenwerking in beeld met lokale en regionale kerkelijke en maatschappelijke (welzijns)organisaties, en nieuwe vormen van kerkelijke presentie in cultuur en zorg. Het is de verdienste van Gelderloos dat ze door dit raster bestaande activiteiten van de twee gemeenten kan doen oplichten en duiden, maar het blijft de vraag of het allemaal zo revolutionair is, of dat het zo verschillend is van kerkelijke gemeenschappen in de stad.

In het laatste hoofdstuk vat ze de bevindingen samen. De crisis van de dorpskerken kan ook een kans zijn om de blik naar buiten te richten, waarbij het trefwoord leefbaarheid de mogelijkheid biedt het wezenlijke van de kerk naar voren te brengen. Als de kerk

betrokken is bij het dorpsleven en het Heilige buiten de kerk erkent, dan kan ze een nieuwe rol vinden.

Twee opmerkingen ter afsluiting. Ten eerste maakt de auteur een scherp onderscheid tussen dorpskerk en dorpsgemeenschap, maar in een dorpsgemeenschap lopen al veel mensen rond met dubbele petten en meerdere functies, anders gezegd: veel van de aanbevelingen worden nu al in de praktijk gebracht. Veel dorpsbewoners, kerkelijk of niet, zijn vaak al op meerdere manieren betrokken bij de leefbaarheid – en bij hun kerkje. De tweede, daarmee verbonden opmerking: als de twee besproken voorbeelden nu al in hoge mate de aanbevelingen doen die Gelderloos aanbeveelt, zien we dat dan in de cijfers over kerkbezoek en lidmaatschap terug? In het boek wordt voortdurend gesproken over ‘mogelijkheden’ en ‘kansen’, maar worden die ook gerealiseerd? Het is natuurlijk typisch voor een theologisch werk om positief naar de toekomst te kijken, maar de socioloog wil daar graag wat concreets tegenover hebben. Anders verdwijnen de dorpskerken en hun kerkgemeenschappen alsnog, en daarmee het zoeken naar de sporen van God.

Eric Sengers
(Amsterdam)

Van Elk, Michiel, *Extase* (2017), *Over de godhelm en andere religieuze experimenten*, Amsterdam: Boom, pp. 207, ISBN 9789024408566, € 20,-.

Onderzoek en publicaties rond breinzaken is al jaren *booming*. Veel boeken vinden hun weg naar het brede publiek, denk aan Dick Swaabs *Wij zijn ons brein* of aan het recentere boek dat daar grote vraagtekens bij zet *Je brein de baas* van de Groningse hoogleraar André Aleman.

Met *Extase, over de godhelm en andere religieuze ervaringen* is er nu een populairwetenschappelijk boek bijgekomen dat over de relatie brein en religie gaat. In dit boek bespreekt Michiel van Elk tal van experimenten die te maken hebben met religiositeit. Van Elk (1980) lijkt daar de aangewezen persoon voor: hij studeerde filosofie, biologie en godsdienstpsychologie en promoveerde in de cognitieve neurowetenschappen. Momenteel werkt hij als UD aan de Universiteit van Amsterdam en is daar hoofd van het *Religion, Cognition & Behaviour Lab* van de UvA.

In tien hoofdstukken voert Van Elk de lezer op een heel prettig leesbare en lichtvoetige toon langs allerlei ervaringen en experimenten. Het gaat van hallucinaties, *floating*, Gods stem verstaan, profetie, tongentaal, ritens uit Midden- en Zuid-Amerika waar stimulerende middelen een rol spelen, bijna-doodervaringen naar gevoelens van ontzag. Bij elk type probeert Van Elk de mensen die die ervaringen hebben gehad recht te doen in eerlijke beschrijvingen en presenteert daarbij tegelijkertijd resultaten van experimenten waarbij die ervaringen werden opgewekt. Wat het boek mede zo leesbaar en lichtvoetig